

مذهبی ضمن تأکید و ترویج فرهنگ اسلامی زمینه زیارت قبور بزرگان و اماکن متبرکه‌ای چون مکه را فراهم می‌کردند اما زمینه‌های پیدایش موقوفه‌های زواری در مشهد از دوران حکومت صفویان آغاز شد. سیاست‌های حکومت آنان در حمایت از اماکن زیارتی و اشاعه فرهنگ دینی و زیارت در جامعه سبب شد تا علاوه بر خود پادشاهان، اعیان، اشراف و بزرگان آن عصر هم جز و پیشگامان نهاده‌های وقفی زواری به ویژه زائران مشهد باشند.

وقف برای مصارف آستان قدس از سال ۹۰۰ قمری آغاز و در دوره شاه طهماسب توجه ویژه‌ای به حرم مطهر شد. هر چند دوره صفویان دوره شکوفایی وقف بود اما مطالعات بیشتر نشان می‌دهد که این رویه در همان زمان هم با توجه به شرایط مختلف سیاسی و اجتماعی با ضعف و قوت همراه بوده است. از بررسی مصارف موقوفات دوره صفوی چنین بر می‌آید که نیت واقفان در سال‌های مختلف متفاوت بوده است. گاه معطوف به مصارف حرم مطهر، گاه برای مصارف شخصی اما عمدتاً برای مصارف در امور عام به خصوص زواری مانند تغذیه، پوشاک، هزینه‌های مربوط به مدت اقامت و هزینه‌های راه و سفر وقف می‌شده است.

ابوالفضل علی الحسینی شاعر (ربیع الثانی ۹۵۷ قمری)، بیک آقا خانم ذوالقدر دختر اسماعیل بیگ (ربیع الثانی ۹۹۷ قمری)، شاه گنج علی خان زنگ (۱۰۲۳ قمری)، مهدی قلی بیگ میر آخرباشی (۱۰۱۱ قمری)، میرزا محمد علی ابن محمد شریف شهر بابکی (۱۱۴۷ قمری) از جمله واقفانی بودند که تمام یا بخشی از موقوفه خود را در این دوره به زائران مشهد مقدس اختصاص دادند.

افت و خیز سفر زواری به مشهد در دوره قاجار

از بررسی اسناد پس از دوره صفویه چنین به نظر می‌رسد که سفرهای زیارتی دست کم در دوران آغازین حکومت قاجار بار کدو عدم رونق همراه و آستانه با کمبود منابع مواجه بوده و از این رو قادر به پاسخگویی به درخواست‌های زائران نبوده است.

هر چند که در نیمه دوم حکومت قاجار اوضاع مشهد و آستانه رو به بهبود رفت اما نقش موقوفه‌ها در تسهیل و افزایش سفرهای زیارتی به مشهد را نمی‌توان نادیده گرفت. به تناسب افزایش این موقوفه‌های جدید که دارای مصارف زواری نیز بودند عریضه‌ها و درخواست‌های بیشتری هم از سوی زائران مطرح می‌شد که پاسخ مثبت دریافت می‌کردند.

در همین دوره بود که بسیاری از راجل حکومتی، درباریان و حتی خود متولیان آستان نیز آستین همت را بالا زده و موقوفه‌هایی را جهت رفع نیازهای زائران مشهد وقف کردند و زمینه ساز افزایش نسبی جمعیت زائران مشهد شدند. به پشتوانه این موقوفات، آستان مقدس رضوی هم در آن دوره توانست کمک‌های بیشتری را به زائران بپردازد. تعداد زیاد عریضه‌ها و درخواست‌های کمک به جامانده‌ها، از سوی زائران در این سال‌ها گواه این موضوع است.

مطابق اسناد می‌توان گفت که بیشترین افراد استفاده‌کننده از منافع موقوفات زواری، جمعیت سادات فقیر یا غنی اعم از زائریا مجاور بودند. البته گروه‌های دیگر زواری مانند فقرا، غربا، خارجی‌ها و زنان بدون سرپرستی که در کسوت زائریه مشهد می‌آمدند هم مشمول این کمک‌ها از محل موقوفه‌های زواری بودند.

هر آنچه هست برای زائران است

سنت حسنه وقف پیش از اسلام هم در میان برخی اقوام وجود داشته اما با توجه به تأکید آن در فرهنگ اسلامی، بین مسلمانان گسترش زیادی پیدا کرده که یکی از نتایج آن توسعه اماکن زیارتی بوده است. حرم مطهر رضوی نیز به عنوان قطب زیارتی ایران از این موضوع مستثنی نبوده و پایه و اساس شکل‌گیری آن بر اساس همین سنت نیکو بنا شده است.

گسترش تدریجی این موقوفات، تشکیلات منجسمی را برای اداره آن می‌طلبید که امروز ما آن را به عنوان آستان قدس رضوی می‌شناسیم. نهادی که به عنوان بزرگ‌ترین و قدیمی‌ترین نهاد وقفی در ایران شناخته می‌شود و یکی از رسالت‌های اصلی اش کمک به افرادی بوده که از راه‌های دور و نزدیک برای زیارت به مشهد می‌آمدند و می‌آیند. هر چند برای امور مربوط به زائران، موقوفات اختصاصی بسیاری وجود دارد اما این نکته را باید در نظر گرفت که عایدات حاصل از تمامی موقوفات آستان به صورت مستقیم یا غیر مستقیم برای تسهیل امر زیارت و رفاه حال زائران اختصاص یافته است چرا که بسیاری از مراکز و تاسیسات داخل و خارج حرم مطهر و کلیه خدمات ارائه شده و حتی حضور خدام جهت ارائه تسهیلات و خدمات رفاهی به زائران به وجود آمده است.

تنوع واقفان و موقوفات

قدیمی‌ترین نهاد موقوفه زواری در سال ۹۴۰ قمری توسط سید لطیف شاه حسینی وقف شد و این واقف، عواید موقوفه خود را برای سه گروه زائران مشهد را درضا، در راه ماندگان و شیعیان ۱۲ امامی وقف کرد. اما پیش از آن عتیق علی منشی هم موقوفه‌ای را در سال ۹۳۱ قمری برای فقر امساکین و صادرین و واردین اختصاص داد که از محل عایدات آن بارها به زائران امام هشتم (علیه السلام) کمک شده است. در طول دهه‌ها و سده‌های بعد نیز نام واقفان بسیاری از طبقات مختلف اجتماعی در کنار این اسامی نشسته است. از پادشاهانی چون شاه عباس اول و متولیان آستان قدس نظیر میرزا فضل الله وزیر نظام و میرزا سعید خان انصاری گرفته تا سایر رجال دینی، تجار و بازرگانان، وزراء و رجال درباری، صاحب منصبان نظامی، حکمرانان محلی و شاهزادگان افرادی بودند که به سبب ارادت به صاحب این بارگاه ملکوتی، بخشی از دارایی خود را برای این حرم و زائران آن وقف کردند. این موقوفات علاوه بر تنوع پایگاه اجتماعی و واقفان، از نظر نوع و مصارف آن هم تفاوت‌های گسترده‌ای داشت: زمین زراعی، چاه آب، دکان و کاروانسرا و... موقوفات متنوعی بود که برای تأمین هزینه لباس، پوشاک، درمان، اطعام گرسنگان، کمک به در راه ماندگان و... و با هدف کمک به زائرانی که از راه‌های دور و نزدیک برای زیارت به مشهد می‌آمدند، وقف می‌شد.

گسترش موقوفات زواری در زمان صفویان

هر چند شاهان و امرای تیموری به وقف کردن اموال و انجام امور خیریه توجه داشتند و با وقف اموال خود بر مزارات، خانقاه‌ها و اماکن